

खिद्रापूरच्या कोपेश्वर मंदिरावरील वाद्य वादक सुरसुंदरींची शिल्पे

श्री शशांक रामचंद्र चोथे
संशोधक विद्यार्थी
इतिहास अधिविभाग
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना -

भारतीय संस्कृती ही चित्रकला, शिल्पकला, स्थापत्य, नृत्य, नाट्य, संगीत आदि कला प्रकारांनी प्राचीन काळापासूनच समृद्ध ठरते. कला हे सांस्कृतिक वारसा सांगणारे प्रभावी माध्यम आहे. मध्ययुगामध्ये या सर्व कला प्रकारांचा परमोच्च विकास झालेला दिसून येतो.¹ बौद्ध स्तूप शैलगृहे हिंदू धर्मीय तसेच जैन धर्मीय मंदिरे यानुसार स्थापत्य आणि शिल्पकलेचा विकास झाल्याचे दिसून येते. मंदिराच्या स्थापत्यामध्ये देवदेवतांबरोबरच सुंदर आणि आकर्षक शिल्पांचा देखील समावेश झाला.² मंदिरांच्या बाह्य भिंतीवरील विविध प्रकारच्या स्त्री प्रतिमांना सुरसुंदरी म्हणून ओळखले जाते सुरसुंदरींचा शब्दशः अर्थ म्हणजे स्वर्गातील अप्सरा असा होतो. प्रसिद्ध भारतीय मंदिर अभ्यासक आणि पुरातत्त्वज्ञ गो. बं. देगलूरकर यांनी सुरसुंदरी या शब्दाचा अर्थ मंदिराच्या बाह्यांगावरील स्त्रीप्रतिमा असा दिला आहे.³ श्री. मधुकर श्रीपाद माटे यांनी प्राचीन भारतीय कला या पुस्तकात सुरसुंदरींचा अर्थ मंदिराच्या भिंतीवर सजावटीसाठी कोरलेली स्त्री मूर्ती असा दिला आहे.⁴

कोपेश्वर मंदिराचे भौगोलिक स्थान व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी -

कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पूर्वेस शिरोळ तालुक्यात खिद्रापूर हे गाव वसले आहे. 16°40' उत्तर व 74°35' पूर्व असे खिद्रापूर चे भौगोलिक स्थान आहे. नृसिंहवाडी पासून सुमारे सात मैलांवर खिद्रापूर हे गाव आहे.⁵ पूर्ववाहिनी असणारी कृष्णानदी येथे पश्चिम वाहिनी झाली आहे. या स्थळाला विशेष महत्त्व आले आहे.⁶ खिद्रापूर येथील कोपेश्वर हे मंदिर शिल्पकला आणि स्थापत्य यांचा उत्कृष्ट संगम म्हणून ओळखले जाते. कोपेश्वर मंदिर इसवी सनाच्या दहाव्या ते बाराव्या शतकामध्ये कल्याणी चालुक्यांच्या अधिपत्याखाली शिलाहार राजवटीमध्ये निर्माण झाल्याचे दिसून येते.⁷

कोपेश्वर मंदिराची रचना -

कोपेश्वर मंदिराची रचना अपूर्व आणि वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहे. कोपेश्वर मंदिराची पूर्व-पश्चिम लांबी 152 फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी 104 फूट आहे शिखरापर्यंतची उंची 55 फूट आहे. मंदिराभोवती विस्तृत प्रांगण असून प्रांगणाची तटबंदी पंधरा ते वीस फूट उंचीची आहे. प्रांगणाच्या मध्यावर कोपेश्वर मंदिराचे सुरेख वास्तुशिल्प उभारलेले आहे.⁸

कोपेश्वर मंदिराचे प्रमुख चार विभाग -

1. स्वर्गमंडप - स्वर्गमंडपातील आकाशाच्या दिशेने असलेले वर्तुळाकार खुले गवाक्ष हे मंदिराचे महत्त्वाचे आकर्षण आहे. स्वर्ग मंडपाची अशी रचना अतिशय दुर्मिळ ठरते. स्वर्गमंडप 48 स्तंभांवर उभारलेला आहे. मंडपाच्या खाली गवाक्षाच्या आकाराची सुमारे 13 फूट व्यासाची अखंड रंगशीला आहे. या रंगशिलेवरून पाहिले असता गवाक्षातून होणारे आकाशाचे सौंदर्य विलोभनीय दिसते.
2. सभामंडप - कोपेश्वर मंदिराचा सभामंडप सुमारे 50 फूट लांब व 50 फूट रुंद आहे. सभामंडपामध्ये 60 स्तंभ आहेत आणि वरती छताची रचना आहे. सभामंडपातील स्तंभांवर अतिशय उत्कृष्ट कोरीव काम आहे. सभामंडपाला तीन प्रवेशद्वारे आहेत.
3. अंतराळ कक्ष - सभामंडप व गर्भगृह यांचे दरम्यान अंतराळ कक्ष आहे. अंतराळाची लांबी-रुंदी 20×20 आहे. अंतराळातील उत्तरेकडील भिंतीवर शिलालेख आहे. अंतराळामध्ये सुंदर चंद्रशिला आहे.
4. गर्भगृह - गर्भगृहात कोपेश्वराचे दक्षिणाभिमुख स्वयंभू लिंग आहे. लिंग तांबूस रंगाचे असून त्यावर अंगभूत जाणवे स्पष्टपणे दिसते. शाळुंका मात्र काळी असून पिंडीवर चांदीचा नाग आहे. कोपेश्वराजवळ आणखी एक लिंग असून त्याला धोपेश्वर या स्थानिक नावाने ओळखले जाते.⁹

सुरसुंदरी -

सुरसुंदरींचा अभ्यास करताना शिल्पप्रकाश आणि क्षीरार्णव हे दोन ग्रंथ अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरतात. शिल्पप्रकाश या ग्रंथात तोरणा, डालमालिका, पद्मगंधा, दर्पणा, नर्तकी, नुपूरपादिका, मर्दला अशा प्रकारच्या 16 सुरसुंदरींची माहिती आलेली आहे.¹⁰ क्षीरार्णव या ग्रंथामध्ये मेनका, लीलावती, मरीचिका, पत्रलेखा, मुग्धा, भावचंद्रा अशा 32 प्रकारच्या सुरसुंदरींची माहिती आलेली आहे. सुरसुंदरी या सौंदर्याने परिपूर्ण असल्याने मंदिरांचा अलंकार ठरतात. त्या विविध कलांमध्ये निपुण असतात. मानवी भावभावना तसेच कार्यमग्नता दाखवितात. काही सुरसुंदरी या वाद्यवादन करीत असतात. वादनात गुंतलेल्या सुंदरी देवळात येणाऱ्या भक्तांना नादलुब्ध करतात. शिल्पप्रकाश या ग्रंथात फक्त मृदंग हे तालवाद्य वाजवणाऱ्या सुरसुंदरीचे

वर्णन दिले असून तिला मर्दला असे संबोधले आहे. पण विविध प्रकारची वाद्ये वाजविणाऱ्या सगळ्याच सुरसुंदरींचा या प्रकारात समावेश करता येतो.¹¹

वाद्यसंगीत -

भारतामध्ये वाद्य संगीताची मोठी परंपरा आहे. विद्येची देवता मानल्या गेलेल्या देवी सरस्वतीच्या हातातील वीणा हे त्याचेच उदाहरण आहे. वाद्यांचे वर्गीकरण आघात वाद्ये (आघात करून वाजवण्याची वाद्ये), सुषिर वाद्ये (फुकून वाजवण्याची वाद्ये), तंतुवाद्ये (तारा छेडून अथवा घासून वाजवण्याची वाद्ये) आणि घन वाद्ये (एकमेकांवर आघात करून वाजवण्याची वाद्ये) या प्रमुख प्रकारांमध्ये केले जाते.

1. आघात वाद्ये - तबला, मृदंग, ड्रम, ढोल, कोंगो, पखवाज
- 2 सुषिर वाद्ये - बासरी, सनई
- 3 तंतुवाद्ये - सतार, सरोद, वीणा, संतूर, सारंगी, व्हायोलिन
- 4 घनवाद्ये - टाळ, चिपळ्या, झांज, मंजीरा, जलतरंग¹²

खिद्रापूरच्या कोपेश्वर मंदिरावरील वाद्य वाजविणाऱ्या सुरसुंदरी -

1. मृदंगवादक मर्दला -

ही सुरसुंदरी मृदंग वादन करताना दिसून येते. मृदंग याचा अर्थ मातीचे अंग. म्हणजे प्रारंभी हे वाद्य मातीपासून तयार केले गेले असावे. भरतनाट्यम साठी हे वाद्य अपरिहार्य असते. सुरसुंदरी देहुडा पावलात उभी आहे. ती सालंकृत असून मृदंग वाजवताना तल्लीन झालेली दिसते. मृदंगाचा पट्टा आणि वाद्यावरच्या एकमेकांस छेदणाऱ्या वाद्या खऱ्याच वाटाव्यात एवढ्या सुंदर कोरलेल्या आहेत.¹³

2. वीणावादक मर्दला -

ही सुरसुंदरी वीणा हे तंतुवाद्य वाजवताना दिसते. तिने एका भोपळ्याची वीणा घेतली असून तिरक्या पद्धतीने धरल्याने भोपळ्याकडील भाग तिच्या खांद्यावर टेकलेला आहे. तिने गुडघे बाहेरच्या बाजूस वळविले आहेत. ती सालंकृत असून आकर्षक कमनीय बांध्याची आहे. वीणावादन करताना ती तद्रूप झाल्याचे दिसते.

3. बासरीवादक मर्दला -

बासरी या सुषिर वाद्याला भारतीय वाद्य संगीतात विशेष स्थान आहे. ती एकट्याने तसेच वाद्यवृंदात व मैफलीतही वाजविली जाते. ही बासरीवादक मर्दला सालंकृत आहे. उजव्या बाजूला बासरी घेऊन ती ओठांनी वाजवत आहे त्याच वेळी तिने उजव्या पायाचा गुडघा बाहेरच्या बाजूस वळविला असून डावा पाय गुडघ्यात वाकवून काटकोनात घेतला आहे. यावरून ती बासरीवादन करत असतानाच नृत्य देखील करत असल्याचे जाणवते.

वरील तीनही वाद्य वादक मर्दला या खिद्रापूरच्या कोपेश्वर मंदिराच्या बाह्यांगावरील गजपट्टामध्ये आहेत. तसेच त्यांचे स्थान एकमेकांलगत आहे.

निष्कर्ष -

कोपेश्वर मंदिरावरील या वाद्य वाजविणाऱ्या सुरसुंदरींना पाहून पूर्व मध्ययुगीन कालखंडामध्ये भारतीय संगीतकला ही अत्यंत विकसित पातळीला पोचली होती हे लक्षात येते. स्त्रियांचा तत्कालीन सामाजिक जीवनामध्ये असणारा सांगीतिक दर्जा दिसून येतो. भारतीय स्त्रियांमध्ये असणारी संगीताबद्दलची अभिरुची आणि वाद्य नैपुण्य यांची जाणीव होते. तत्कालीन स्त्रियांचे सामाजिक स्थान आणि दर्जा दिसून येतो. तत्कालीन भारतीय स्त्रियांच्या विविध अलंकारांचे दर्शन होते. एकाच वेळी मृदंग हे आघात वाद्य, वीणा हे तंतुवाद्य तर बासरी हे सुषिर वाद्य एकमेकांलगतच्या सुरसुंदरींकरिता निवडताना शिल्पकारांनी घेतलेली वैविध्यता आणि कल्पकता दिसून येते. पूर्व मध्ययुगीन काळातील मंदिरस्थापत्य व शिल्पकला ही उच्च दर्जाला पोहोचली होती याचे आकलन होते. भारताचा समृद्ध पारंपरिक प्राचीन वारसा लाभलेल्या या संगीतकलांची व वाद्यांची जोपासना अविरतपणे केली गेली पाहिजे. ऊन, वारा, पाऊस या नैसर्गिक कारणांपासून आणि महापुरासारख्या आपत्तीमुळे या समृद्ध राष्ट्रीय वारसा असणाऱ्या शिल्पांचे जतन आणि संवर्धन करणे आवश्यक आहे.

संदर्भतळीपा

1. वासुदेव शरण अग्रवाल, भारतीय कला, पृथिवी प्रकाशन, वाराणसी, 1977, पृष्ठ क्रमांक 2
2. म. श्री. माटे, प्राचीन कला भारती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्रमांक 14
3. गो. बं. देगलूरकर, सुरसुंदरी मंदिराच्या बाह्यांगावरील स्त्री प्रतिमा, भारतीय विद्या भवन, 2004, पृष्ठ क्रमांक 7
4. माटे म. श्री., प्राचीन भारतीय कला, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 1974, पृष्ठ क्रमांक 35
5. सबनीस आर. व्ही., नोट्स ऑन कोल्हापूर, द टाईम प्रेस बॉम्बे, 1928, पृष्ठ क्रमांक 52
6. मिराशी वा. वी., शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख, श्रीनिवास मुद्रणालय, नागपूर 1974, पृष्ठ क्रमांक 134
7. चोथे रामचंद्र गोविंद, चोथे शशांक रामचंद्र, खिद्रापूरची मंदिरे : भारतीयांची प्राचीन ठेव, रुक्मिणी प्रकाशन, कोल्हापूर, 2009, पृष्ठ क्रमांक 11

8. कळसेकर टी. एल. महाराष्ट्राचे खजुराहो खिद्रापूर, काळशेखर प्रकाशन, लोहगाव, 1947, पृष्ठ क्रमांक 20
9. चोथे रामचंद्र गोविंद चोथे, शशांक रामचंद्र चोथे, खिद्रापूरची मंदिरे : भारतीयांची प्राचीन ठेव, रुक्मिणी प्रकाशन, कोल्हापूर, 2009, पृष्ठ क्रमांक 12
10. कुलकर्णी र. पू. शिल्पप्रकाश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई 1942, पृष्ठ क्रमांक 198 ते 204
11. देगलूरकर गो. बं., सुरसुंदरी मंदिराच्या बाह्यांगावरील स्त्री प्रतिमा, भारतीय विद्या भवन, 2004, पृष्ठ क्रमांक 8
12. देशमुख भूषण, दाते निखील, भारतीय कला आणि संस्कृती, सकाळ प्रकाशन, पुणे, 2018, पृष्ठ क्रमांक 89
13. गो. बं. देगलूरकर, सुरसुंदरी मंदिराच्या बाह्यांगावरील स्त्री प्रतिमा, भारतीय विद्या भवन, 2004, पृष्ठ क्रमांक 19